De mens als archief

Laurens De Keyzer is auteur/journalist
laurens.de.keyzer@telenet.be

Stefaan Top is hoogleraar emeritus en dus dacht ik hem in min of meer volmaakte rust aan te treffen, nagenietend van een vruchtbare loopbaan. Maar omdat zijn opvolger (m/v) nog altijd niet benoemd is, doceert hij strijdvaardig verder aan de K.U.Leuven. "Je weet maar nooit dat ze van mijn afwezigheid gebruikmaken om het vak volkskunde een stille dood te laten sterven. En dat zal over mijn lijk zijn." Hij is bijna 67, voor het tweede jaar nu al geeft hij gratis les als bijzonder emeritus. "Vorig jaar hadden we meer dan honderd studenten, en dat nota bene voor een keuzevak. De meeste studenten smullen ervan. Prachtig toch hoe ze voor dit vak eens kunnen ontsnappen uit de wereld van bibliotheken en archieven, naar de mensen zelf, naar het leven. Goede bibliotheken zijn schatkamers, absoluut. Maar hoe vaak niet beperken studenten zich daar tot zoeken, lezen, afschrijven en een beetje bewerken? Niet zo bij ons. Wij halen onze stof bij de mensen zelf. Oké, een discipline als volkskunde in leven houden, da's een investering. Maar volkskunde is die investering dubbel en dik waard. Want het gaat hier om zuiver cultureel erfgoed, het is verre van oppervlakkige folklore. En wat doen we met het erfgoed van de elite? We koesteren het, we bewaren het. Dat moeten we dus ook doen met erfgoed dat zo oneindig veel vertelt over de gewone mens, en in een adem ook over onze eigen identiteit."

Als Stefaan Top over zijn vak en expertise aan het vertellen gaat, is het behoorlijk lastig om er een vraag tussen te wringen. De man is dan ook een verhalenarchief op zichzelf. Als student al begon hij volksverhalen te verzamelen en te interpreteren. In de Germaanse filologie behaalde hij grote onderscheiding met een sagenonderzoek waarbij hij aan niet minder dan 250 vertellers 1.150 verhalen ontlokte. En hij had de smaak duidelijk te pakken.

Zijn doctoraal proefschrift over *de historische Bakelandt en zijn bende in het volkslied en de literatuur* werd door de jury (onder wie Albert Westerlinck en Karel C. Peeters) met grootste onderscheiding gelauwerd. Ruim dertig jaar later schrijven enkele van zijn studenten naar aanleiding van zijn emeritaat in een liber amicorum *Toplore*: *"Aan het belang van de leerstoel volkskunde en de aanwezigheid van Stefaan Top aan de Katholieke Universiteit Leuven hoeven we ondertussen al lang niet meer te twijfelen. (…) Na de generatie van o.a. De Mont en De Cock mag K.C. Peeters dan wel mee de volkskunde in Vlaanderen op de kaart gezet hebben, Stefaan Top heeft die kaart ingekleurd."*

Dat deed hij met zoveel geestdrift en overredingskunst dat niet minder dan zeventien procent van de ruim 2.100 studenten literatuurwetenschap die zijn keuzevak volgden, afstudeerden met een volkskundige scriptie en drie onder hen in volkscultuur doctoreerden.

Maar wat is dat eigenlijk, volkscultuur?

Stefaan Top: Volkscultuur is alles wat te maken heeft met de mens en de groep waarin hij leeft, maar dan bekeken vanuit cultuur met een kleine c. Wat hebben die mens en zijn omgeving beleefd, wat maken ze, hoe kleden ze zich, wat eten ze, wat zingen ze, wat spelen ze, wat zijn hun rituelen, hun taboes, enzovoort. Alle denkbare aspecten, maar altijd bekeken vanuit de kleine man, niet vanuit de elite. Met andere woorden, hoe gaat de gewone mens om met alle mogelijke aspecten van zijn dagelijks bestaan?

De historici zullen we nooit inhalen. Dus houd ik me bezig met vandaag. Een voorbeeld. Als ik meer te weten wil komen over trouwen in het interbellum, dan kan ik een en ander perfect reconstrueren aan de hand van de archieven van de burgerlijke stand. Bijvoorbeeld: wat was de gemiddelde leeftijd waarop men in het huwelijk trad, of nog, hoeveel procent was twintig jaar later gescheiden? Maar dat is het dan. Waar is de mens zelf? Die blijft verborgen onder de statistische gegevens. Waren het mensen van eenvoudige komaf, dan vind je van die dag hooguit nog een paar trouwfoto's terug. Meer niet. Maar wat is er nog meer gebeurd die dag? Hebben ze bepaalde volkse rituelen in ere gehouden? Heeft de buurt iets georganiseerd? Wat hebben ze aan tafel gegeten en gezongen? Hoe gingen de gasten gekleed? Noem maar op. Ik bedoel: als we ons alleen maar beperken tot het verzamelen van statistisch interessante gegevens, gaat er enorm veel verloren over het werkelijke leven van alledag.

Dat verlies probeer ik nu al vele jaren in de mate van het mogelijke op te vangen. Ik stuur mijn studenten de velden in en laat ze noteren wat er vandaag gebeurt. Hoe leven de mensen? Wat spelen onze kinderen op school? Wat zijn onze voedingsgewoonten, onze huwelijksgebruiken, enzovoort. Aan kinderliedjes alleen al hebben we van 1975 tot 2000 een schat aan gegevens verzameld. Daar stellen we bijvoorbeeld vast hoe kinderen in hun cultuur sterk onderhevig schijnen te zijn aan algemene trends en al dan niet maatschappelijke tolerantie. Vroeger haalden ze ten overstaan van priester of onderwijzer zeker het onderste niet uit de kan van hun verbeelding. De maatschappij legde op veel zaken een sluier, een taboe, ook de kinderfantasie werd als het ware gecensureerd. Maar vandaag trekken ze alle registers open, van tamelijk onschuldige parodieën op

> "Het zijn allemaal verhalen van horen zeggen, maar dan wel zodanig realistisch ingepakt dat ze gebeurd zouden kúnnen zijn."

Urbanus of Boudewijn de Groot, tot seks, erotiek, regelrechte porno zelfs. Om van het racisme nog te zwijgen, in nogal wat kinderliederen is racisme echt niet van de lucht.

Door het optekenen van al die teksten kunnen we nu goed vergelijken met bepaalde episodes van vroeger. In Vlaanderen bewaren we onder meer schitterend verhaalmateriaal uit de negentiende eeuw. Maar het verschil is: toen focuste men zich op de teksten, men verzamelde enorm veel teksten, maar we weten niet wie die verhalen vertelde, waar ze vandaan kwamen, voor wie ze verteld of gezongen werden. We hebben alleen de teksten, niet de mensen. Daarom hebben wij het roer radicaal omgegooid. Met dankbare hulp van de moderne techniek.

Sinds de jaren 1980 hebben we enorm veel op band opgenomen en dan werkelijk woordelijk getranscribeerd. Dat levert soms haast onleesbare teksten op, dat is waar. Het wemelt er vaak van versprekingen, herhalingen, tussenwerpsels, noem maar op. Maar goed, zo onthouden we tenminste ook hoe er op dat tijdstip en op die plek binnen de volkscultuur gepraat en verteld werd – toon, ritme, dialect, stopwoordjes. Daarom hebben we beslist om ook de ballast van die opnames te behouden, om het beeld zo

gedetailleerd en genuanceerd mogelijk te kunnen bestuderen en gaandeweg met ander archiefmateriaal te kunnen vergelijken. Dat is de optimale manier van werken, vind ik.

Broodje-aapverhalen

We moeten echt investeren in het heden. Het heden vastleggen, bewaren, onderzoeken. Een ander voorbeeld, dat overigens aanleunt bij wat voorafging: senioren laten vertellen over hun kindertijd. Op zoek gaan naar hun kinderjaren via alle mogelijke invalshoeken. Rond voeding, school, feesten, verliefdheid, vader, moeder, kermis, huwelijk, liedjes, sterke verhalen, taboes van geldkwesties tot menstruatie, enzovoort. Hebben we gedaan. Het resultaat is een schat aan egodocumenten, een schat aan volkscultuur.

Op die manier hebben we duizenden getuigenissen verzameld, in een archief dat we nu verder moeten valoriseren en uitwerken tot volwaardige cultuurstudies. We hebben ongelooflijk veel materiaal, over alle denkbare onderwerpen. Over trouwen in Vlaanderen bijvoorbeeld hebben we de laatste dertig jaar van de twintigste eeuw tot in de details ingeblikt. Met fotomateriaal erbij, soms ook met video's. En dat ligt allemaal veilig ter studie opgeborgen in de kelders van het Erasmushuis in Leuven.

Voor mijn doctoraalstudie heb ik in de streek rond Langemark ongeveer 250 mensen ondervraagd. Later heb ik mijn studenten op diverse terreinen aanvullend onderzoek laten doen. Bijvoorbeeld over heksen. Worden ook nu nog heksenverhalen verteld? Zijn dat dezelfde verhalen als in de jaren vijftig? Wie waren die heksen? Zo zijn we zelfs een keer bij een slachtoffer van een 'echte' heks beland. Haar moeder had haar altijd verteld dat ze als kind betoverd was door een heks die intussen gestorven was. Welnu, die vrouw durfde nog altijd niet in de omgeving komen van het graf van die vermeende heks, omdat ze stellig geloofde dat ze door haar omgetoverd was.

> "Tot nog toe kreeg ons verhalenarchief al anderhalf miljoen bezoekers over de vloer, nota bene voor een eentalig Nederlandse website. Soms noteren we in één maand rond de 80.000 bezoekers. Schitterend, toch?"

Dat is een heel oud volksgeloof, dat heksen mensen konden omtoveren. Als we dat horen, denken we haast automatisch aan de middeleeuwen. Maar dat verhaal hebben we nota bene opgetekend in 1980. Sommige aspecten van het volksgeloof lijken dus wel onuitroeibaar. Het van generatie op generatie voortvertellen van oude verhalen is anderzijds wel erg marginaal geworden. Sinds de komst van de televisie wordt er veel minder verteld dan vroeger. Traditionele sagen worden sporadisch nog naar de volgende generatie overgedragen, sprookjes zijn compleet uit de revue verdwenen. Maar, en dat toont nu weer het belang aan van verder onderzoek, voortdurend steken nieuwe verhalen de kop op. Die zoeken we op.

In ons project *Op verhaal komen* verschijnt begin 2008 een boek met 450 moderne sagen en geruchten in Vlaanderen. We gingen luisteren naar de verhalen van scholieren tussen veertien en twintig jaar – en je houdt het niet voor mogelijk wat we daar allemaal genoteerd hebben. Anders gezegd: volksverhalen zijn van alle tijden en alle leeftijden. Aan ons om ze te bewaren en te bestuderen, want die verhalen zeggen ongelooflijk veel over de mens, zijn tijd, zijn angsten, zijn verlangens. We noteerden verhalen over seks, aids, geweld, te veel op om te noemen. Babysitverhalen, liftersverhalen, verhalen over alcoholcontroles, over organen-

roof, over geesten oproepen – allemaal broodje-aapverhalen, maar ze bewijzen op z'n minst dat de mens niet zonder verhalen kan en al vertellend in het reine probeert te komen met zijn angsten en doembeelden.

Of ze soms niet echt gebeurd zijn? Nee. Maar je reactie is typisch. Het zijn allemaal verhalen van horen zeggen, maar dan wel zodanig realistisch ingepakt dat ze gebeurd zouden kúnnen zijn. Het gaat niet over marsmannetjes of zo, nee, het gaat over dingen en mensen van alledag, over seks, over babysitters, over lifters…, over dingen en mensen die bestaan. Het zou dus wel eens waar kunnen zijn, denkt de naïeve toehoorder, en zo krijgen die verhalen gaandeweg een status van werkelijkheid.

Waarover het dan écht gaat? Over angst en onzekerheid vooral. En dat is uiteraard van alle tijden. Neem bijvoorbeeld het verhaal over allochtonen die 'onze' meisjes lastig

Zoekformulier - Vlaamse Volksverhalenbank - login

Verhaalfiche Terug naar lijst

ID: 3
Nummer: FBECK0236-0237
Type: 1.6 Weerwolven
Omschrijving: Weerwolf worden
Verhaalopbouw: Wie weerwolf werd, moest met de duivel een pact sluiten voor drie, vijf, zeven of tien jaar. Men moest dan met bloed z'n handtekening zetten in een boek. In ruil daarvoor kreeg men een berenvel waarmee men tegen een bepaalde vergoeding een aantal uren als weerwolf moest rondlopen. Zo was er eens een man die een dergelijk pact met de duivel had gesloten. Terwijl de man ver weg aan het werk was, had men zijn berenvel gevonden, en wilde men het in de oven gooien. De man, die dat gevoeld had, kwam in allerijl terug van zijn werk, redde zijn berenvel en werd daarna nooit meer gezien.
Verzamelaar: F. Beckers
Notulist: Katrien Van Effelterre

vallen en vervolgens de mondhoeken van die meisjes opensnijden tot een zogenaamde 'engelenglimlach'. Wees gerust, allemaal niks van aan. Maar om onze angsten voor het onbekende te bezweren, worden dergelijke verhalen geventileerd en in het volksgeloof geslikt als zoete koek. Net als vroeger.

Een archief op zich

De verhalen bleven altijd de speerpunt van ons onderzoek. Maar we hebben dat systematisch opengetrokken, want van het een kwam het ander, er kwam gaandeweg meer bij kijken. Zo hebben we ook behoorlijk wat aan liedonderzoek gedaan. Soms met resultaten waar we verbluft van stonden. Het strafste geval was een vrouw uit Steenokkerzeel. Een fenomeen. Ontdekt door een van mijn studentes. Tijdens haar zoektocht naar mensen die zich nog allerlei soorten liedjes herinnerden en die ook konden zingen, marktzangers bijvoorbeeld, of mensen ook die zelf liederenschriftjes hadden aangelegd, botst ze op een dag in Steenokkerzeel op Meen Van Eycken. De dag erna vertelt ze me in een mengeling van vreugde en wanhoop dat de bejaarde vrouw tijdens haar bezoek zonder ophouden was blijven zingen, en alles uit het hoofd, er stond geen maat op. Het was zo ongelooflijk interessant en tijdrovend tegelijk dat mijn studente vreesde dat ze de rest van haar onderzoek zou moeten uitstellen of afbreken. Ik zei: *"Ga rustig door met je research, ik zal me wel over Meen ontfermen."* Dat is een van de betere beslissingen in mijn loopbaan gebleken. Twee à drie keer per week ging ik ze opzoeken, maandenlang. Zodra ze zich de eerste regel van een lied herinnerde of ik haar een hint kon geven, zong ze het hele lied compleet uit het hoofd. Alle strofen. Ik registreerde uiteraard alles op band. Het uiteindelijke resultaat was verbijsterend. Hou je vast, Meen heeft voor mij zeshonderd liederen gezongen. Zeshonderd. Waarvan vijfennegentig procent volledig uit het hoofd. Altijd prijs. Ongelooflijk. En bovendien zeer melodievast. Zelfs liedjes die ze op tv gehoord had, sloeg ze in haar 'computer' op.

Schitterend ook hoe ze meeleefde met wat ze zong. Als het lied een triestige afloop had, *Twee Koningskinderen* bijvoorbeeld, dan weende ze. Was het een grappig of een stout liedje, dan lachte ze. Geen greintje komedie. Ze was wie ze was. Ze zong en bakte pensen voor mij, ze dronk af en toe cognac, ze smeerde volle dikke boter op haar boterham – ze was zo echt en zo zeldzaam dat ik in 1982 een film over haar heb gemaakt. Ze was toen 88. Intussen had ze twee zonen verloren. Bij de dood van de tweede heeft ze zich echt opgetrokken aan mij, omdat ze voelde dat ze een taak had, een opdracht.

Haar hele leven lag vervat in dat liederenrepertoire. Ze was geboren in Werchter, als achtste van zestien kinderen. Haar vader was een muzikant, geen toeval dus dat zo iemand met liederen bezig was. In volkscultuur is trouwens niets toevallig. *Meen Van Eycken, een gezongen biografie*, zo heette onze film. En wat je eruit leert, uit die zeshonderd liederen? Je leert hoe de mensen leefden, hoe ze trouwden, hoe ze met de dood omgingen, hoe ze aten, hoe ze met geloof en bijgeloof omgingen, met seks, met geld, met verdriet, met dood – je kunt met al die gegevens als het ware een geografisch en sociologisch afgebakende reconstructie maken van het leven van de gewone mens.

En dat is mijn archief. Je vroeg me daarnet naar de belangrijkste archieven voor volkskunde. Ik kan je daar een lijstje van bezorgen, en ook van vele honderden boeken en artikels die ik en anderen over duizend-en-een aspecten van volkscultuur geschreven hebben en die je kunt uitlenen in bibliotheken en documentatiecentra. Maar ons belangrijkste archief is de mens zelf. Wie aan volkskunde doet, moet naar de mensen.

Die Meen Van Eycken alleen al, die vrouw is toch een archief op zich? Daarom moesten mijn studenten me op het examen niet komen navertellen wat ik hen tijdens mijn colleges had verteld. Slechts één onderwerp liet ik hen behandelen, naar eigen keuze. Voor het overige beoordeelde ik ze op hun veldwerk. Want de mensen zijn onze archieven, ons levend materiaal. De rest ligt in de bibliotheken en archieven voor volkskunde.

1,5 miljoen bezoekers

Met ons project *Op verhaal komen* bestrijken we nu in vijf sagenboeken de vijf Vlaamse provincies. Ik ben trots op dat project. Ook en vooral omdat we deze en nog veel meer sagen en verhalen via het internet voor het bredere publiek aan het ontsluiten zijn. De Vlaamse Volksverhalenbank (www.volksverhalenbank.be) bevat nu al meer dan vijftigduizend verhalen, maar aan het voorlopige eind van de rit willen we een corpus van ongeveer 60.000 sagen gedigitaliseerd hebben. En omdat een digitale sagencollectie complexe zoekacties mogelijk maakt, creëert de databank niet alleen voor het grote publiek interessante pistes maar voor wetenschappers ook nieuwe kansen inzake historisch, thematisch en comparatief onderzoek.

De belangstelling is overigens enorm. Tot nog toe kreeg ons verhalenarchief al anderhalf miljoen bezoekers over de vloer, nota bene voor een eentalig Nederlandse website. Soms noteren we in één maand rond de 80.000 bezoekers. Schitterend, toch? En zeker een bewijs dat onze aanpak werkt. Hetzelfde wil ik nu trouwens doen met onze liederenschat, er liggen er al tussen de dertig- en veertigduizend klaar om op het internet gearchiveerd te worden. Ik ben ervan overtuigd dat ook die liederen verrassende inzichten over volkscultuur zullen openbaren. Sagen en volksliederen vormen nu eenmaal een unieke weerspiegeling van hun cultuurhistorische context en onze mentaliteitsgeschiedenis. Met andere woorden, zeer interessant studiemateriaal.

Behalve de kelders van het Erasmushuis vormt dus ook de volksverhalenbank een formidabele archiefkamer voor ons vak. Sterker nog: het hele internet wordt meer en meer een soort archief van volkscultuur. Je struikelt er letterlijk over de verhalen en de gebruiken van de gewone mens. Terwijl vroeger de marktzangers het leven in liederen en sterke verhalen bezongen, circuleren die dingen nu op het internet. Via dat gigantische archief kunnen we straks het kleine en pittoreske leven opentrekken, actualiseren, situeren. Dat lijkt me een bijzonder aantrekkelijk bod binnen de studie van volkscultuur, ook al omdat je dan desgewenst contact kunt opnemen met de verteller zelf.

Maar hoe dan ook, de internationalisering van volksverhalen is niet op het internet geboren, ze bestaat al veel langer. Op dat gebied heb ik in de jaren 1980 een interessante verrassing beleefd, nadat ik in het Engelse Sheffield de eerste internationale conferentie over moderne sagen had bijgewoond. De verhalen die ik daar gehoord had,

vertelde ik even later aan mijn studenten. *"Maar professor,"* zeiden ze, *"dat is toch waar wat u vertelt, dat is toch echt gebeurd?"* Zo bevestigden ze eigenlijk dat heel veel volksverhalen internationaal in tal van plaatselijke varianten bestaan maar terug te voeren zijn op een vaste kern, op gevoelens en ervaringen die we allemaal delen. De thema's zijn vaak dezelfde, alleen de accenten verschillen, de kleur soms. Het gaat hier dus over echt erfgoed. Geen enkel van de buitenlandse verhalen die ik vertelde was echt gebeurd, maar de studenten hechtten er niettemin geloof aan. Waarom? Omdat ze de kern van de verhalen in onze eigen volksverhalen terugvonden. En onbewust ook ergens diep in zichzelf.

Als die verhalen dan ook nog door de media overgenomen worden, is het hek wel helemaal van de dam. *'Sperma*

in de looksaus', het stond ooit in koeien van letters in enkele van onze kranten. Niks van aan, maar de betrokken restauranthouder heeft zijn zaak in het Gentse Patershol wel mogen sluiten. Want als het in de krant staat, wint het verhaal altijd aan geloofwaardigheid. Wie heeft nog nooit verhalen gehoord of gelezen over kinderen die in de Efteling of in Disneyland plots verdwijnen en na enkele dagen even plots weer opduiken, maar dan beroofd van een van hun nieren? Ongelooflijk hoeveel mensen die verhalen voor waar nemen. Terwijl er niets van waar is. Het is gewoon een typisch moraliserend waarschuwingsverhaal. Wees op je hoede, pas op je kinderen, buiten loert altijd het gevaar. Typisch ook dat men daarbij vaak gevestigde waarden viseert, de reuzen bijvoorbeeld van de consumptiemarkt. Disneyland, Coca Cola, McDonald's – in hoeveel vestigingen van McDonald's zijn er al geen wormen in de hamburgers ontdekt? Nooit heeft iemand daar een worm gezien, laat staan gegeten, maar het verhaal is niet uit te roeien. Typisch, de kleine man die een vuistje opsteekt naar de gigant. De dwerg versus de reus. Daarom spreken we van het goliatheffect in de moderne sage.

En daar gaat het dan altijd weer om: wat doen mensen met hun angsten en verlangens? Hoe kunnen ze die kanaliseren? Voor een deel werken de volksverhalen dus ook niet zelden als een stuk therapie. Ze dragen als het ware je eigen angsten op een ander over, in een haast altijd onbewuste poging om ze te milderen. Want gedeelde angst is halve angst, denk maar aan de vele verhaalvarianten over weerwolven, aardgeesten, plaaggeesten, doden die terugkeren, zielen die geen rust vinden. Die verhalen houden intrinsiek dus veel meer in dan wat aan het oppervlak alleen wat oudewijvenpraat lijkt. Ze vormen een spiegel van een tijd. Daarom moeten we ze noteren, bewaren, vergelijken, proberen te duiden. Als we vertrekken van vandaag en proberen het verleden te verklaren, dan investeren we in de toekomst.
We zijn wat dat betreft goed bezig. Ook vanuit het beleid is de aandacht voor volkscultuur het jongste decennium serieus aangescherpt. In 1998 kondigde de toenmalige minister van Cultuur Luc Martens het decreet voor de Volkscultuur af. Een zegen onder andere voor de vroeger aan hun lot overgelaten amateurs die nu op een structuur konden terugvallen. Tegelijk kwam er een centrum voor de hele sector – en al zeg ik het zelf: dat het er gekomen is, is voor een goed deel aan mij te danken. Minister Bert Anciaux lanceerde vervolgens het Erfgoeddecreet, breidde de structuur uit naar bibliotheken en documentatiecentra en stelde vooral meer middelen ter beschikking. In 2008 wordt volkscultuur in het nieuwe Erfgoeddecreet opgenomen. We zijn goed bezig. Nu nog mijn eigen universiteit overtuigen…

Expertise • Inzicht • Assistentie
U vindt het allemaal bij de wereldwijde marktleider.

EBSCO zorgt voor een gestroomlijnde en efficiënte behandeling van uw print en e-journals, pakketten van elektronische tijdschriften en e-books, dankzij haar jarenlange ervaring met universiteiten, research centra, ziekenhuizen, consortia en bedrijven.

62.000 klanten hebben voor EBSCO gekozen.

Wie kiest u?

Neem vandaag contact met ons op!
mailnl@ebsco.com
tel: +31 297 386 386

EBSCO
INFORMATION SERVICES
www.ebsco.com

EBSCO GOES GREEN

elektronische & print abonnementen | toegang & beheer van elektronische bronnen | onderzoeks-databanken | e-books